

LORÁND FERENC

MAKARENKO IDŐSZERŰSÉGÉRŐL

"A tanítvány:

— A mester mindig ugyanarról beszél.

Platón:

— Barátom, mindig ugyanarról van szó."

Aligha Makarenko ma Magyarországon a legaktuálisabb pedagógiai szerző. De minden bizonnyal egyike a legnyugtalanítóbbaknak, mivelhogy elkötelezettségének tartalma egyértelmű és félreérthetetlen, és éppen olyan értékekhez és elvekhez kötődik, amelyeket nálunk ma több mint divat megkérdőjelezni.

Az alábbiakban három ilyen értéket, illetve elvet szeretnék felmutatni, nem gondolván, hogy valamit is hozzátehetek az eredetihez. Csak felkiáltójelnek, nem többnek számon, amit róluk írok. Igyekszem tartózkodni attól is, hogy minősítsem őket. Ezt majd elvégzi az Olvasó — önmagát is minősítve ezzel, persze.

1.

A nevelési célok gazdag problémakörén belül a célok eredetére vonatkozó kérdésnek azért van tudományos szempontból elsődleges, alapvető jelentősége, mert a cél — mint Antheus a földdel — ezen a ponton érintkezik a társadalom fejlődésének objektív törvényszerűségével. Hogy mit értek ezen, remélhetőleg kiderül e tanulmány végére.

A nevelési célok szükségképpen társadalmi determináltsága közhely. Mindenki tudja, hogy noha a felnövekvő ember minőségére vonatkozó óhajok és elképzelések a céltételező szubjektumok termékei, s mint ilyenek, látszólag mentesek mindennemű objektív kényszertől, valójában azokból a társadalmi viszonyokból erednek, amelyek a céltételező tudatot meghatározták. Mivel azonban a célok lényegüknél fogva a jövőre irányulnak, közvetlen forrásuk a céltételező tudat vélekedése azokról az emberi minőségjegyekről, amelyek az elképzelt vagy a várható jövőben a nevelt szükségleteiként foghatók fel.

Ezek a szükségletek pedig akarva-akaratlanul a társadalmi létezés szükségletei, mert a társadalmon kívüli létezés gyakorlatilag is, fogalmilag is nonszensz. Gondolkodják a céltételező tudat akár a legszélsőségesebb individualizmus jegyében, mindig csak társas — átfogó értelemben tehát csak társadalmi — viszonyokban és viszonylatokban tud gondolkodni, hiszen az individualizmus fogalma is a társakhoz és a társadalomhoz való meghatározott viszonyt fejez ki. A nevelés céljáról való gondolkodás tehát mindig egyén és egyén — következőképpen végső soron egyén és társadalom — viszonyáról való gondolkodás.

Így van ez azokban a neveléelméletekben is, amelyek a társadalomban való csalódások ideológiai vetületeként a nevelés "társadalmiatlanításának" centrális gondolatával léptek a színre.

Rousseau, akivel a neveléstörténet igazi vitái kezdődnek, és akihez ezek a viták mindmáig visszatérnek, a nevelést kivonta a társadalomból, sőt, feladatául egyenesen azt szabta, hogy védőfalat emeljen a gonosz társadalom ártó hatásai elé. Mert az eredendően — mai terminológiával így is mondhatnánk: nembeliségénél fogva — jó emberi lényt csak a társadalom rontja meg. A nevelés feladata Rousseau-nál az, hogy feltételeket biztosítson a minden egyénben mint biológiai és pszichikai entitásban eleve meglévő "eredeti forma" szabad érvényre jutásához. De mivégre? Azért tán, hogy az egyén mindvégig e robinsoni magányban élje le életét? Ez abszurdum volna, erről tehát szó sincs sem Rousseau-nál, sem az őt eszmei ősforrásnak tekintő biologizmus és pszichologizmus egyetlen képviselőjénél sem. Az egyén izolált nevelése vagy a nevelés redukálása a gyermekben lakozó "eredeti forma" kibontakoztatására természetesen nem lehet más, mint az egyén felkészítése a társadalmi létezésre. Ebben a logikában és nevelési stratégiában arra történik kísérlet, hogy megfordítsák egyén és társadalom determinációs viszonyát: a társadalomtól meg nem rontott, belső kódjait követő egyén a társadalomba visszahelyezve megjavítja majd a társadalmat, de legalábbis arra válik képessé, hogy a maga társas viszonyait — mint Rousseau mondja — "az emberhez méltó létezés" szabályai szerint rendezze el. A folymatában "társadalmiatlanított" nevelés céljában korántsem az! Tudatában van annak, hogy védőgáttal körülvett patakocska csak a társadalmi létezés szélesen hömpölygő folyamába torokollhatnak. Az elszigetelt egyén nevelése is a társadalom számára való nevelés, azzal a bevallott vagy kellően nem tudatosult céllal, hogy képes legyen egy sámára való társadalom (illetve társas lét) létrehozására.

Emil kivonása a társadalomból mint nevelési modell abszurd ugyan, mégis zseniális tiltakozás a középkor embernyomorító nevelése ellen. Amikor Ellen

Key több mint száz évvel később a letűnt patriarchális családot álmodja vissza, a családban mint a nevelés optimális közegében a nevelés "társadalmiatlanításának" más modelljét adja ugyan, de gondolati építkezésének váza Rousseau-ét követi: a rossz társadalma ezúttal a nagyipartól és a városi létből megrontott társadalom. S mert a történelem nem hozta még létre a kapitalista alapon szervezett ipari társadalom társadalmi alternatíváját, érthető, hogy a kiábrándító felismerések a nevelés "társadalmiatlanítása" irányába tolják a kiűtkeresők egy részét.

A társadalomtól való ilyen elhúzóds a gyermekhez való közeledéssel, a gyermeki lét sajátosságainak felfedezésével jár óhatatlanul együtt. Ha egyszer ugyanis a társadalomból nem meríthetők a nevelés céljai és eszközei, nem meríthetők máshonnan, mint a természetből. A nevelés által még meg nem rontott gyerek pedig egy darab tiszta természet. A nevelőnek meg kell ismernie ezt a természetet, nehogy elrontsa. A gyerek, aki a középkorban, de a XIX. században is pusztán tárgyi tételezettségében létezik az uralkodó nevelési ideológiában éppúgy, mint a porosz mintára szervezett oktatási intézmények gyakorlatában, egycsapásra a nevelésnek nemcsak hogy alanyává, de origójává is lesz, azaz boldogsága nemcsak hogy céllá lép elő, ő maga nemcsak hogy önnön boldogsága teremő alanyává üttetik, de ő lesz a nevelés felkent forrása is. A társadalom embernyomorító mechanizmusaival szemben a csüggedt tudat a gyermeki ártatlansághoz menekül, hogy belőle bontsa ki egy jobb világ ígéletét.

Amikor 1917-ben a politikai forradalommal kezdetét veszi a társadalmi és gazdasági forradalom is Európa legelmaradottabb nagyhatalmában, a volt cári Oroszországban, a gyermeknyomorító neveléssel mint a társadalomból kiinduló és általa meghatározott neveléssel szemben, itt is rokonszenvező fogadtatásra talál a gyermekszerető pedagógusok körében a századelő polgári társadalmának gyermekcentrikus pedagógiája. A biologizmus és pszichologizmus a nevelésről való forradalmi gondolkodás ideológiájaként és gyakorta a marxizmus mezében jelenik meg. Genezise és gondolati váza itt is a rousseau-i modellt követi: a cári birodalom elég indokkal termelte ki a nevelésről gondolkodók egy részében a társadalomtól mint a nevelés céljait meghatározó erőttől való elfordulást, a reformpedagógia pedig készen kínált egy ideológiailag semlegesnek, a biológiai és pszichológiai megalapozottság révén ugyanakkor szigorúan tudományosnak tetsző alternatívát. A cári pedagógiától való elfordulás, az azal való szakítás sokaknál az ún. szabad nevelés alapelveinek felelevenítéséhez vezetett.

Ennek az irányzatnak mintegy ellentettjeként, de a céltudatos pedagógiából mint különös társadalmi tevékenységből való kiábrándulást tekintve mégis édestestvéreként virágzik ki, a maga vitorláiba fogva a felgyorsult és szinte mindenkit magával ragadó társadalmi mozgás viharos szelét, az ún. szociologizmus, amely a társadalmi környezet spontán pedagógiáját hirdeti, és az iskola elhalásának eszméjével megkondítja a lélekharangot az intézményes nevelés felett.

Közben folyik a harc a szocializmus érdekeinek megfelelő ún. munkaiskola megteremtéséért. A közoktatásügy hivatalos irányításában és az azt közvetlenül támogató elméleti és kísérleti munkában a marxista elmélet pedagógiai adaptációja jegyében utat tör magának az oktatás és termelés összekapcsolásának marxi alapelve, továbbá a gyerekeknek valóságos, a társadalmi élettel szoros kapcsolatot tartó közösségekben történő nevelésének elve.

Makarenko e pezsgő, vitákkal, zseniális megsejtésekkel és súlyos tévedésekkel teli időszakban, messze az ideológia csatatereitől és fellegráraitól, egy isten háta mögötti telepen egyrészt gyakorlati tapasztalataiból, de mindenekeelőtt marxista világnézetétől indítatva új alternatívával áll elő. Egyrészt szembeszáll minden polgári teóriával, amely a nevelésről való gondolkodásban körülveszi: a cári Oroszországban is uralkodó herbartizmussal, az ennek ellenlábasként fellépő pedocentrizmussal, ill. pedológiával és az ún. szociologizmussal is. Másrészt rendszerébe ötvözi, felszívja és pontosítva újrafogalmazza mindazt, ami kora pedagógiai elméletében és gyakorlati törekvéseiben valóban marxista. Az ő felfogásában a nevelés céltudatos és különös tevékenység, amelyet nem lehet sem a gyermekben természetből adott erők és hajlamok szabad kibomlásának egyengetésével, sem a társadalom spontán nevelőhatásai szabad érvényesülésének biztosításával helyettesíteni.

Makarenkónak a nevelésről vallott felfogása az emberről vallott marxi felfogás egyenes és logikus következménye. Minden nevelésemélet és nevelés-felfogás háttérében a neki megfelelő emberfelfogás húzódik meg. Minden nevelésemélet filozófiai alapvetésű tehát: nem nőhet ki közvetlenül a gyakorlatból, és meg sem érthető abból közvetlenül. Makarenko elméleti megállapításai, illetve az ezekből kiépülő nevelésemellete nem értelmezhető pusztán nevelési gyakorlata tapasztalatainak elméleti általánosításaként. A dialektikus és történelmi materializmus egyaránt filozófiai alapja gyakorlatának és elméletének. Makarenko válaszai a kora pedagógiai vitái által és a saját pedagógiai gyakorlata által felvetett kérdésekre ugyanannak a világnézetnek a megjelenései.

Aki az emberi lényeket a társadalmi viszonyok összességéként értelmezi, annak az ember mint biológiai lény is társadalmi produktum: a biológiai és társadalmi meghatározottságok szerves egysége, nem pedig egyrészt biológiai-lag, másrészt társadalmilag meghatározott. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az ember természetisége elválaszthatatlan társadalmiságától; filogenetikai értelemben a társadalmi lét kifejlődése által módosított természetiség, ontogenetikus értelemben pedig a konkrét társadalmi létezés által befolyásolt biológiai és pszichikai létezés.

Ebből az emberfelfogásból egyszerűen levezethetetlen az olyan pedagógiai stratégia, amely az elszigetelt egyénben jelöli meg a nevelési folyamat "támadási pontját", kiindulásul pedig ezen egyén biológiai-pszichikai sajátosságait tekinti. Egy ilyen stratégia a marxi emberfelfogás talaján egyszerűen logikai képtelenség, mert arra irányul — az elszigetelt egyénre —, aki nincs, és abból indul ki, ami szintén nincs: a társadalmatlan természetiségből.

Részben ebből az emberfelfogásból, részben a történelemről való marxi felfogásból következik a szociologizmus elutasítása is. A marxi felfogás, amely az emberi önmegváltoztatást az embernek a környezetre gyakorolt változtató tevékenységével egyazon tevékenységnek értelmezi, kizárja, hogy az embert a társadalmi hatások passzív elviselőjének, pusztá tárgyának tételizzék. De kizárja azt az értelmezést is, hogy egyfelől a társadalom hat az emberre, másfelől az ember a társadalomra. A kölcsönhatás mint dialektikus egység valósul meg, azaz a környezet azáltal hat az emberre, hogy az ember hat a környezetre.

Ebből még következhetnék a nevelés azonosítása a társadalmi gyakorlatban való közvetlen részvétellel. Csakhogy ez nem volna egyéb élettelen teóriánál. Hiszen a társadalmi gyakorlat mozgás, erők és ellenerek ütközése, érdekek harca. A társadalmi gyakorlatban részt vevő ember objektíve áll valahol ebben a harcban, tehát a környezetre gyakorolt hatásának előjele van, akkor is, ha tudatosan csak a saját céljait követi. A saját érdek szolgálata mások érdekeihez objektíve viszonyul: semleges irányukban, azonos vagy ellentétes velük. Ezért objektíve van valamilyen értéktartalma. Az a nevelésfelfogás, amely kiiktatni kívánja a különös nevelői tevékenységet egyén és környezet kapcsolatából, nehogy az megzavarja a környezetet, illetve a spontán tapasztalás nevelőhatását, megfélemezni látszik arról az egyszerű tényről, hogy a társadalmi környezet, mivel nem homogén, sőt, mivel ellentétek harca, létezésének objektív logikájánál fogva szükségképpen valamilyen értékek vonzáskörébe vonja az egyént. Az egyén szabad, befolyásolatlan értékválasztása

minden realitást nélkülöző fikció. Az a nevelésfelfogás, amely lemond az értéktételezés és értékközvetítés igényéről, cserbenhagyja — mert esetleges, véletlen hatásoknak szolgáltatja ki — az egyént. Mivel pedig az egyének értékei és ezen értékek vezérelte cselekedeteik óhatatlanul valamilyen hatással vannak a többiek érdekeire, az értéktételezéstől tartózkodó pedagógia a társadalmat is cserbenhagyja.

Az értékmozzanat a nevelés céljában jelenik meg a legközvetlenebbül. A nevelés célja arra a kérdésre válaszol, hogy milyen legyen az ember, azaz milyen értékek hordozója és teremtője legyen.

Makarenko a nevelés célján "az ember egyéniségének, jellemének programját", "az egyéniség egész tartalmát", "az egyén teljes képét" értette. Úgy vélte, hogy a nevelőmunka célját a pedagógusok keze alól kikerülő emberek reális tulajdonságaival kell kifejezni. Következtesen és szenvedélyesen hangsúlyozza: "Munkánk rendkívül fontos mozzanata az, hogy a legvégsőkig célszerűnek kell lennie".¹ "Munkájának célját a nevelő sohasem felejtheti el, a szó legszorosabb értelmében egyetlen percre sem. A nevelő csupán a cél gyakorlati megközelítése során érintkezzék növendékeivel."² Makarenko tehát nem bízta a véletlenre, a spontánul érvényesülő társadalmi hatásokra vagy növendékei "szabad" — azaz ellenőrizhetetlen és esetleges befolyásoktól béklyózott — választására kialakuló személyiségüket, jellemüket. Úgy véli, hogy a nevelés célja "az egyéniség, a jellem programja", s hogy "feltétlenül szükséges, hogy nekünk pedagógusoknak legyen ilyen programunk az emberről, s e felé állandóan törekedjünk".³

Honnan ez az egyértelműség, ez a magabiztosság?

Világnézeti bázisa van ennek is. Makarenko marxista volt, tehát elfogadta a történelmi materializmust, azaz osztotta Engels véleményét, aki Marx temetésén történelmi érdemei közül első helyen azt emelte ki, hogy miként Darwin a szerves természet fejlődési törvényét, Marx az emberi történelem fejlődési törvényét fedezte fel, kimutatva, hogy "ott, ahol a felszínen a véletlen úzi játékát, ott mindig belső, rejtett törvények uralkodnak rajta, és csak azon fordul meg a dolog, hogy ezeket a törvényeket felfedezzük".⁴ Ez a felfedezés lehetővé teszi, hogy egyáltalán haladásról, fejlődésről be-

¹A. Sz. Makarenko Válogatott Művei 5. k. Bp., 1955. 416. o. (Továbbiakban: MM.)

²Uo. 86. o.

³Uo. 105. o.

⁴Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége = MEM 21. k. 284. o.

széljünk a történelemben, következésképpen azt is, hogy feltárjuk az emberi tettek objektív viszonyát a társadalmi haladás ugyancsak objektív kritériumaihoz. Ez a viszony az alapja a személyiség megítélésének. Az értékek, amelyeket a marxista pedagógia közvetíteni, illetve kialakítani kötelességének tart, alapjaikban a társadalmi progresszióhoz való viszonyuktól nyerik értéktöltésüket.

Minden nevelés az emberi minőségre kíván hatni. Miben jelenik meg, miben érhető tetten az emberi minőség? Miben nyilvánítja az ember "egyéniségének egész tartalmát"?

Az ember nembeliségének társadalmi jellegében van a válasz: viszonyulásaiban a többi emberhez. Az embert társadalmi természete, az az egyszerű tény, hogy csak más emberekkel együttműködve képes fennmaradni, szüntelen aktív viszonyulásra kényszeríti más emberekhez és az emberi együttélés adott rendszeréhez, adott szabályozottságához: a társadalomhoz. Ebből adódik a pedagógiai tevékenység "igazi tárgya". Makarenko írja: "Minthogy mindig viszonyulással van dolgunk, minthogy éppen a viszonyulás az igazi tárgya pedagógiai tevékenységünknek, így mindig kettős objektum áll előttünk: egyéniség és társadalom. Semmiképpen sem kapcsolhatjuk ki az egyént, nem szigetelhetjük el, nem emelhetjük ki ebből a viszonyból, technikailag lehetetlen ez, lehetetlen tehát elképzelni az önmagában vett egyén evolúcióját is; csak e viszony evolúcióját képzelhetjük el."⁵

Objektíve létezik tehát az egyénre jellemző minőségjegyeknek egy hierarchizáló mágneses mezeje, amely elrendezi, súlyozza és ezért a pedagógia számára kezelhetővé teszi azt a tulajdonságegyüttest, amelynek egyedi, megismételhetetlen rendszere minden egyén. Az emberi lényeknek a társadalmi viszonyok összességeként való megragadásából logikusan következik, hogy a nevelői tevékenység értéktartalma elsődlegesen az ember és a társadalom viszonyára vonatkozó tételekben jut kifejezésre. Nem állhat más tehát a nevelés céljának centrumában sem, mint az egyén és a társadalom kívánatos viszonyát megfogalmazó elv. A nevelés célja tehát akarva-akaratlan olyan kategóriákban fogalmazható csak meg, amelyek több-kevesebb közvetettséggel az egyén és a társadalom viszonyára vonatkoznak.

Ez a viszony pedig azáltal nyer objektív értéktartalmat, hogy ha "a társadalomhoz való viszony" előjel nélküli formuláját, "a társadalmi haladáshoz való viszony" objektíve előjeles formulájával váltjuk fel, illetve ekként értelmezzük.

⁵MM 7. k. 395. o.

Logikusan következik mindebből a makarenkói célelmélet alapvető tétele, a célok eredetére vonatkozó tétel: A nevelőmunka célját csak a társadalom követeléseiből, a társadalom szükségleteiből lehet levezetni, "forradalmunk, harcunk céljából és feladataiból".⁶ "A nevelés célja tehát nem más — írja Makarenkóról szóló könyvében Pataki Ferenc —, mint a társadalmi fejlődés pedagógiai szükségleteinek megfogalmazása a nevelési gyakorlat ... számára."⁷ Sok helyütt Makarenko a fenti tartalmat más megfogalmazásban fejezi ki: "... a pedagógiának — írja — politikai szükségleteinkből kell kiindulnia, mégpedig dialektikusan. Nemcsak a jelen szükségleteit kell figyelembe vennie, hanem a szocialista építés, a kommunista társadalom szükségleteit is."⁸ Másutt ezt írja: "... a szovjet pedagógiának a politikai célokból kell kiindulnia, s ez a mi elképzelésünk szerint annyit jelent, hogy abból induljunk ki, milyen legyen az új ember, a kommunista társadalom embere."⁹

Világos ezekből a megfogalmazásokból, hogy Makarenko számára a politika szükségletei azonosak a társadalmi progresszió szükségleteivel, a jövő társadalmának az ember minőségére vonatkozó igényeivel. A politika az a cselekvésszféra, amelyben elsődlegesen és gyakorlatiasan életre kelhet, megfoghatóvá és konkrétá válhat a "társadalmi haladás szükséglete" fogalom elvontsága. Hazája korabeli politikáját Makarenko minden kétséget kizáróan olyanak ítélte, amelyben a társadalmi progresszió testesült meg. Elméleti szempontból azonban az a fontos, hogy a pedagógiának a társadalmi haladás objektíve létező szükségleteiből kell a maga céljait levezetni. Ehhez az objektívumhoz képest a politika szubjektíve viszonyul: irányulhat a társadalmi fejlődés objektív szükségletei ellen is, tükrözheti többé vagy kevésbé helyesen azt. Épp ezért a pedagógiának az adott politikához való viszonyát csak az adott politikának a társadalmi fejlődés objektív érdekeihez való viszonya függvényében lehet meghatározni.

2.

A tudományos szocializmus gondolatrendszerében a társadalmi haladás nem valami "egyenidegen" fogalom, hanem éppenséggel az az egyetlen reális mozgás, amelynek az iránya minden (!) egyén boldogsága felé mutat. Az ember bol-

⁶MM 5. k. 101. o.

⁷Pataki Ferenc: Makarenko élete és pedagógiája. Bp., 1966. Tankönyvkiadó. 243. o.

⁸MM 5. k. 323. o.

⁹Uo. 336. o.

dogsága — amennyiben eltekintünk a legszemélyesebb viszonyok véletlenszerű hatásaitól — alapvetően attól függ, hogy milyenek a szükségletei és ki tudja-e elégíteni azokat. Mind a szükségletek fejlődésének, mind kielégítésüknek a gazdasági és társadalmi haladás az alapja. A társadalmi haladás szolgálata ezért az egyéni boldogság szolgálata is. Ez a célja, ez adja meg értelmét. "A mi kommunista etikánknak — írja Makarenko — milliók boldogságán kell alapulnia és nem az én egyéni boldogulásomon. A régi gondolkozás szerint én boldog akarok lenni, a többiekhez semmi közöm. Az új gondolkozás szerint: boldog ember akarok lenni, s ehhez a legbiztosabb út, ha úgy cselekszem, hogy mindenki boldog legyen; akkor én is boldog leszek."

Amikor tehát Makarenko azt mondja, hogy a nevelés célját a társadalmi haladás, a szocialista forradalom szükségleteiből kell levezetni, voltaképpen azt mondja, hogy a "mindenki boldogsága" társadalmi és gazdasági előfeltételeiből kell levezetni.

Léteznek ilyen, tudományosan meghatározható előfeltételek? Annak a gondolkodónak, aki elfogadta a történelmi materializmust, következésképpen, aki a kommunizmust, a "szabadság birodalmát" a történelmi fejlődéstörvények ismeretében megvalósítható társadalmi-gazdasági alakulatlak tartja, amelyben az emberi erő kifejtést immár nem az anyagi termelés külső célszerűsége és kényszere határozza meg, hanem az maga "öncéllá" lesz, annak épp e gazdasági-társadalmi alakulat létrehozása az előfeltétele minden egyén boldogságának.

"Mindenkori boldogsága" — ez Makarenkónál mindenképp a gazdaság és a társadalom meghatározott fejlettségi fokára utaló kategória. Ebben a fogalomban talán a legmarkánsabban és ugyanakkor a legegyszerűbben jelenik meg a makarenkói pedagógia beágyazottsága a társadalmi távlatokba.

A nevelés céljának a társadalmi haladás szükségleteiből való eredeztetése csak annak a társadalomnak a távlatától kapja meg lényegi tartalmát és etikai fényét, amelyben az egyén önmagára találhat, amelyben önmegvalósításának, azaz képességei szabad kifejlesztésének feltételei biztosítottak, amelyben immár "minden egyes ember szabad fejlődése" lesz "az összesség szabad fejlődésének előfeltétele".¹⁰

A kommunizmus felé mutató társadalmi távlatok a makarenkói pedagógiának integráns, lényegi részét alkotják. Jelen és jövő dialektikája nála nem abban a jelenségszintű problémában tűnik csak fel, amelyet "a jelenben a jövőnek nevelés" dilemmájaként tart számon a neveléstudomány. Ebben az ellentett-

¹⁰Marx—Engels: A Kommunista Kiáltvány = MEM 4. k. Bp., 1959. 460. o.

ségben ugyanis a jelen pedagógiai szükségletei szempontjából az eljövendő társadalom szükségletei irrelevánsaknak és zavaróaknak tűnnek fel, amelyek kielégítése vagy csak a jelen pedagógiai szükségleteinek a rovására, illetve azok ellenében, vagy csak mintegy ráadásként elégíthetők ki, olyan tulajdonságok, vélekedések és igények termelése formájában, amelyeket a jövendő felhasználásig "mélyhűteni" volna célszerű. Makarenkónál ezzel szemben — József Attila szép kifejezésével élve — a "tudatos jövő", épp mert tudatos, az ember jelenének része, a jelenben hat magatartására. A távlatok a jelen és a jövő dialektikus egységei. A távlat a jövő jelen léte és jelenléte az emberben.

A makarenkói pedagógia sarkalatos elve, hogy az embert a távlati minősítik. "A legfontosabb, amit az emberben értékelni szoktunk, az erő és a szépség. Az emberben mindkettőt kizárólag a távlatokhoz való viszony típusa alapján határozzuk meg. Az az ember, akinek magatartását a legközelebbi távlatok határozzák meg, a leggyengébb ember. Ha megelégszik csupán a saját távlatával — még ha ezek messzi távlatok is —, erősnek tűnhet fel, de nem kelti bennünk az egyéniség szépségének és igazi értékének érzetét. Mennél nagyobb a közösség, melynek távlati az ember számára egyéni távlatok, annál szebb az ember és annál magasabban áll."¹¹ Ezért vonhatja le a gondolat befejezéseként a konklúziót: "Embert nevelni annyi, mint a távlati vonalakat kialakítani benne."¹²

A makarenkói megfogalmazásban félreérthetetlenül egyértelmű, hogy a távlatok társadalmisága a döntő mozzanat az egyén távlatának rendszerében, ez az, ami emberi minőségének lényegi meghatározója. Az emberi lényeg tehát Makarenkónál abban az értelemben is a társadalmi viszonyok összessége, hogy az ember lényegi tartozéka az eljövendő — és általa is formálandó — társadalmi viszonyokhoz való viszonya.

Az egyén értékmérőjévé a társadalmi távlatokhoz való viszonyát megtenni csak olyan világnézet talaján lehet, amelyben egyfelől a társadalmi távlat nem a vágyak önkényes kivetítése vagy a fantázia játéka, hanem tudományos tény, és amelyben másfelől a társadalmi távlat tartalma minden egyes egyén személyes távlatának — minden egyes egyén szabad fejlődésének — biztosítéka. Makarenkónak a távlatok pedagógiai szerepéről szóló tanítása tehát éppúgy marxista világnézetéből és történelemfelfogásából fakad, mint a nevelés céljainak eredeztetéséről szóló nézetei.

¹¹MM 5. k. 70. o.

¹²Uo.

De Makarenko nem volt fanatikus aszkéta, aki szemét a történelmi távlatokra szegezve közömbös lett volna a jelen örömei iránt. Még kevésbé gondolja, hogy közömbös lehet a gyerekek örömeivel szemben. "Az emberi élet igazi hajtóereje a holnap öröme" — írja,¹³ s ezen a tényleges másnapot érti. A távlatok társadalmi méretűvé tágítása pedagógiai program nála, amely azonban nem tagadja, sőt kiindulópontként igényli a mindennapi, személyes dimenziójú örömökhöz kapcsolódó távlatokat. Csak éppen az egyén érdekében nem éri be velük. A távlatok nevelése — azaz mind társadalmibbá és távlatosabbá formálása — nála a személyes örömök növelésének programja.

3.

Két vonatkozásban idéztem azt a makarenkói gondolatot, hogy az emberi magatartás minőségét az ember viszonyulásai hordozzák: a jelenhez és a jövőhöz való viszonyulásai egyaránt. Ebből az alaptételből következik, hogy Makarenko a pedagógiai tevékenység igazi tárgyát egyén és társadalom viszonyának, tehát az egyén viszonyulásainak nevelésében határozta meg, és le is vonta ebből a nevelési gyakorlat számára a tudományos következtetést: az egyén viszonyulásait csak viszonyulási közegben, az egyént tehát csak közösségben lehet nevelni: olyan helyzetben, amelyben viszonyulásai értékelhetővé, megragadhatóvá és formálhatóvá válnak. "Makarenko pedagógiájának forradalmi újszerűsége, korszakos újítása éppen az volt — írja Pataki Ferenc —, hogy a közösség fogalmával kezébe tudta ragadni azt a társadalmi egységet, azt a 'szociális molekulát', amelyben a személyiség a maga viszonyaival, életgyakorlatával egységben áll a nevelő rendelkezésére. Az egyén alakítása mindig feltételezi közösségi viszonyainak alakítását, közösségi pozícióinak fejlesztését is. Az egyén ugyanis a társadalmi-gazdasági viszonylatok sajátos, aktív és tevékeny csomópontjaként fogható fel."¹⁴

A nevelés közösségi formája, amit Makarenko a szocialista nevelés differencia specificájának tart, szerves következménye az emberről való gondolkodásának, marxista világnézetének.

Sarkalatos tétele a makarenkói közösségi nevelésnek és közösségfelfogásnak, hogy "a közösség érdeke fölötté áll az egyén érdekének".¹⁵ Egy konfliktus kapcsán írja: "Ez az eset arra ösztönzött, hogy utána sokáig gondolkozzam, meddig kell elmenni abban, hogy a közösség érdekét az egyén érdeke fölé

¹³Uo.

¹⁴Pataki Ferenc, i. m. 205. o.

¹⁵MM 5. k. 127. o.

helyezzük. Ma már hajlandó vagyok azt hinni, hogy ezen a téren le kell vonni a végső következtetést, még akkor is, ha ez a végső következtetés kegyetlen és könyörtelen az egyénnel szemben, mert csak ebben az esetben valósíthatjuk meg mind a közösség, mind az egyén igazi nevelését. ... a könyörtelen és kíméletlen végső következtetés csak logikájában legyen kíméletlen, fizikailag nem kell feltétlenül annak lennie, vagyis a kíméletlenséget is meg kell szervezni technikailag oly módon, hogy a közösség érdekei érvényesüljenek az egyén érdekeivel szemben, de az egyén se kerüljön kétségbeesett, katasztrofális helyzetbe."¹⁶

"Az egyén alárendelése a közösségnek" formula jelentése a közösség fogalmának tartalmán múlik.

Makarenkónál a közösség — a gyermekközösség is (!) — minősítő értékű fogalom. E minősítést valamely társas egyesülés nem csak belső viszonyaitól, nem e belső viszonyok minőségétől nyeri el. Tehát tagjainak azonos célra törekvése, szervezettsége, együttműködése, belső kapcsolatainak meghatározott minősége még nem tesz valamely egyesülést közösséggé. A közösségi kritérium az egyesülésnek a társadalomhoz való viszonyában van elsősorban. Csak az az egyesülés nevezhető közösségnek, amely — mint Makarenko mondja — "szociális elvre" épül. "Szociális elvnek csak az olyan elvet ismerhetjük el, amely az emberek egyesülését úgy határozza meg, hogy a dolgozó emberiség világméretű egységének álláspontjából indul ki. ... Világos, hogy ennek a kritériumnak bonckése alatt az emberek számos önkéntes egyesülését nem tekinthetjük olyan egyesülésnek, amely a szociális elvre, éspedig túlnyomóan szocialista elvre épül."¹⁷

"A dolgozó emberiség világméretű egységének álláspontja" mint a közösség sine qua non-ja kizár a közösség fogalmából minden olyan — belső viszonyait tekintve bármilyen egységes és jól szervezett — egyesülést, amely akár faj, akár nemzeti, akár osztályellentétek mentén a világméretű egység ellenében hat. Mivel pedig "a dolgozó emberek világméretű egysége" ez a kommunizmus távlata, logikus Makarenko alábbi tömör meghatározása: "Véleményünk szerint a közösség kontaktusban élő egység, amely az egyesülés szocialista elvén alapul."¹⁸

Az egyesülés szocialista elve tehát mindenekelőtt az egyesülés társadalmi tartalmát jelöli. Ugyanakkor az egyesülés belső viszonyaiban is ki kell

¹⁶Uo. 131. o.

¹⁷Uo. 423. o.

¹⁸Uo. 424. o.

fejeződnie a szocialista elvnek, tagjai jogi és tényleges egyenlősége elvének, amelyen semmi több nem értendő, mint a privilegizáltság lehetőségének, azaz annak teljes hiánya, hogy bárki is más egyén vagy egyének kárára érvényesíthesse a saját érdekeit. Ennek pedig kizárólag az felel meg, ha "a rendelkezés, az elosztás és a felhasználás elemei lépten-nyomon a szociális egésznek, a közösségnek a szuverenitását, nem pedig az egyes egyén szuverenitását hangsúlyozzák."¹⁹

A közösség szuverenitása, a közérdek tehát egyfelől mindazoknak az érdekeit jelenti, akik az adott közösséget alkotják, másfelől kifejezi az egész társadalom érdekeit, amelynek az adott közösség tevékeny része. Nem egyesekét, és nem csoportokét a többiek érdekeivel szemben! Nyilvánvaló tehát, hogy ha a közösségi érdek jelszavával bizonyos csoportérdekek jutnak érvényre, a közösség többé nem szocialista, következésképpen nem is közösség már, mert kettéhasadt az ellentétes érdekek metszésvonala mentén.

Szocialista közösségben a közérdek szuverenitása az egyéni érdek fölött annak az erőnek a védelme, amely az egyének együttműködéséből születik minden egyes egyén javára. A közérdek nem az egyének érdekeitől elidegenedett érdek, hanem az egyének alapvető és lényegi érdekeinek kifejeződése és védelme. Miért kerülhet időlegesen mégis szembe egyéni érdekekkel? Azért, mert nem minden egyén van mindig abban a helyzetben, hogy megértse és belássa saját lényegi érdekeit, illetve azt, hogy pillanatnyi heveny szükségleteinek szabad kiélésével éppen azt az erőt gyengíti, amely máskor a mások heveny szükségleteinek szabad kiélésével járó hátrányoktól, károsodásoktól óvna meg őt és a társadalmat. Makarenkónál tehát — mint ezt egyik francia kommentátora, M. Chavardes írta: "a kollektívizmus az egyén szolgálatában áll".²⁰

A közösség szuverenitása az egyén fölött olyan alapelv tehát, amely csak szocialista viszonyok között válhat a nevelés egyik alapelvévé, mert csak a szocialista társadalomra igaz, hogy benne a társadalmi strukturálódás sejtjei közösségek, amelyekre elmondható, amit Marx és Engels a Német ideológiában így fogalmaztak meg: "Csak a másokkal való közösségben kapja meg mind-egyik egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje; csak a közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság. ...A valósgos közösségekben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik."²¹

¹⁹Uo. 423. o.

²⁰Pataki Ferenc, i. m. 488. o.

²¹MEM 5. k. 65. o.